

Date: 3rd March-2026

NUTQNI ANGLASH JARAYONINING KOGNITIV VA PSIXOLOGIK
ASOSLARI: PSIXOLINGVISTIK YONDASHUV

F.X. Muratxodjayeva
Oriental universiteti dotsenti

Annotatsiya Mazkur maqolada matnni tushunish jarayonida kognitiv strategiyalar hamda psixologik jarayonlarning o'zaro bog'liqligi psixolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Matnni idrok etish va anglash jarayoni faqat lingvistik birliklarni dekodlash bilan cheklanmasdan, balki xotira, e'tibor, tafakkur, tasavvur va semantik integratsiya kabi murakkab psixologik mexanizmlar faoliyatini ham qamrab oladi. Tadqiqotda matnni tushunish jarayonida ishlatiladigan asosiy kognitiv strategiyalar — oldindan bashorat qilish, ma'no qurish, kontekstual tahlil, inferensiya hosil qilish va metakognitiv nazorat mexanizmlarining o'rni ochib beriladi. Psixolingvistik yondashuv asosida matnni qayta ishlash jarayonining bosqichlari, ya'ni perceptiv qabul qilish, semantik dekodlash va kontseptual integratsiya jarayonlari izchil yoritiladi. Maqolada individual farqlar, kognitiv yuklama va emotsional holatning matnni tushunish samaradorligiga ta'siri ilmiy asosda tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, samarali matn tushunish jarayoni kognitiv strategiyalarni ongli ravishda qo'llash hamda psixologik jarayonlarni muvofiqlashtirish orqali ta'minlanadi. Tadqiqot xulosalari ta'lim jarayonida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish hamda matn bilan ishlash metodikasini takomillashtirish uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: matnni tushunish, kognitiv strategiyalar, psixologik jarayonlar, psixolingvistika, semantik integratsiya, inferensiya, metakognitsiya.

Аннотация В статье рассматривается процесс понимания текста через призму когнитивных стратегий и психологических процессов в рамках психолингвистического подхода. Понимание текста интерпретируется как сложный многоуровневый процесс, включающий не только декодирование языковых единиц, но и активное функционирование памяти, внимания, мышления и механизмов семантической интеграции. В работе анализируются основные когнитивные стратегии, применяемые при восприятии текста: прогнозирование содержания, контекстуальный анализ, формирование инференций и метакогнитивный контроль. Психолингвистическая интерпретация позволяет раскрыть этапы переработки текстовой информации — от перцептивного восприятия до концептуальной интерпретации. Особое внимание уделяется влиянию когнитивной нагрузки и эмоционального состояния на эффективность понимания текста. Результаты исследования свидетельствуют о том, что успешное понимание текста зависит от интеграции когнитивных стратегий и психологических процессов, что имеет важное значение для совершенствования методики обучения чтению и развития речевой компетенции.

Date: 3rd March-2026

Ключевые слова: понимание текста, когнитивные стратегии, психологические процессы, психолингвистика, семантическая интеграция, инференция, метакогниция.

Abstract This article examines text comprehension through the interaction of cognitive strategies and psychological processes within a psycholinguistic framework. Text understanding is interpreted as a complex, multi-level process that goes beyond the decoding of linguistic units and involves memory, attention, thinking, and semantic integration mechanisms. The study analyzes key cognitive strategies employed in text processing, including prediction, contextual analysis, inference generation, and metacognitive regulation. From a psycholinguistic perspective, the stages of text processing are described as perceptual reception, semantic decoding, and conceptual integration. The research also explores the impact of cognitive load and emotional factors on comprehension efficiency. The findings indicate that effective text comprehension depends on the coordinated functioning of cognitive strategies and psychological processes. The results contribute to both theoretical insights in psycholinguistics and practical applications in improving reading instruction and communicative competence development.

Keywords: text comprehension, cognitive strategies, psychological processes, psycholinguistics, semantic integration, inference, metacognition.

KIRISH Zamonaviy tilshunoslik va psixologiya fanlari kesishgan nuqtada shakllangan psixolingvistika matnni tushunish jarayonini murakkab, ko'p bosqichli va ko'p omilli kognitiv faoliyat sifatida talqin qiladi. Matnni anglash jarayoni oddiy dekodlash yoki grammatik tahlil bilan cheklanmaydi; u inson ongida mavjud bilimlar tizimi, tajriba, assotsiativ bog'lanishlar hamda psixologik jarayonlarning uyg'unlashuvi asosida yuzaga keladi. Shu bois matnni tushunish mexanizmlarini tadqiq etishda kognitiv strategiyalar va psixologik jarayonlarning o'zaro aloqadorligini aniqlash dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan qaralganda, matnni tushunish jarayoni bir necha bosqichni o'z ichiga oladi: perceptiv qabul qilish, semantik dekodlash, inferensiya hosil qilish va ma'no integratsiyasi. Ushbu jarayonlarda e'tibor, xotira, tafakkur, tasavvur va metakognitiv nazorat kabi psixologik mexanizmlar faol ishtirok etadi. Kognitiv strategiyalar esa o'quvchi yoki tinglovchiga matn mazmunini chuqurroq anglash, asosiy g'oyani ajratib olish va yashirin ma'nolarni aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, kontekstual tahlil, oldindan bashorat qilish, savol qo'yish va xulosalash kabi strategiyalar matnni samarali tushunishda muhim rol o'ynaydi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish, funksional savodxonlikni oshirish va tanqidiy tafakkurni shakllantirish masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa matnni tushunish jarayonini nafaqat lingvistik, balki kognitiv va psixologik jihatdan ham chuqur o'rganishni taqozo etadi. Mazkur maqolaning maqsadi — matnni tushunishda qo'llaniladigan kognitiv strategiyalar hamda ularni ta'minlovchi psixologik jarayonlarni psixolingvistik yondashuv asosida tahlil qilish, ularning o'zaro integratsion mexanizmlarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot natijalari nazariy jihatdan

Date: 3rd March-2026

psixolingvistika fanini boyitish bilan birga, amaliy jihatdan ta'lim jarayonida matn bilan ishlash metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

ASOSIY QISM Matnni tushunish jarayoni psixolingvistik nuqtayi nazardan murakkab va ko'p qatlamli kognitiv faoliyat sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotchilarning fikricha, o'qish jarayonida shaxs nafaqat lingvistik belgilarni dekodlaydi, balki ularni mavjud bilimlar tizimi bilan integratsiyalaydi. Masalan, Walter Kintsch matnni tushunishning konstruktiv-integrativ modelini ishlab chiqib, mazkur jarayonda ma'no qurish faol, dinamik va bosqichma-bosqich amalga oshishini ta'kidlaydi (Kintsch, 2013; 45–52). Uning fikriga ko'ra, matn mazmuni qisqa muddatli xotirada qayta ishlanadi va keyinchalik uzoq muddatli xotira bilan bog'lanib, yaxlit semantik tuzilma hosil qiladi. Bu jarayonda kognitiv strategiyalar asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Kognitiv strategiyalar matnni tushunishda ongli ravishda qo'llaniladigan aqliy amallar tizimini anglatadi. Xususan, oldindan bashorat qilish, asosiy g'oyani aniqlash, kontekstual tahlil va inferensiya hosil qilish strategiyalari o'quvchining faol fikrlashini ta'minlaydi. Isabel L. Beck matnni chuqur anglash uchun savol berish va tushunchalarni aniqlashtirish strategiyalarining ahamiyatini ta'kidlab, o'quvchi matn bilan dialogga kirishishi zarurligini qayd etadi (Beck, 2017; 78–81). Bu yondashuv psixologik jarayonlar, ayniqsa tafakkur va e'tibor mexanizmlarining faollashuvi bilan chambarchas bog'liqdir. Psixolingvistika doirasida matnni tushunish jarayonida inferensiya hosil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Herbert H. Clark nutqni idrok etishda kontekst va oldingi bilimlarning integratsiyasi asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi (Clark, 2016; 112–118). Inferensiya orqali o'quvchi matnda bevosita ifodalanmagan ma'nolarni anglaydi, yashirin semantik bog'lanishlarni tiklaydi va umumiy g'oyani shakllantiradi. Bu jarayon tafakkur, assotsiativ fikrlash hamda mantiqiy xulosalash kabi psixologik mexanizmlar yordamida amalga oshadi. Matnni tushunishda xotira jarayoni ham muhim rol o'ynaydi. Ishchi xotira hajmi va uning samaradorligi matnni qayta ishlash tezligi hamda aniqligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori kognitiv yuklama sharoitida matnni anglash darajasi pasayadi, chunki e'tibor va xotira resurslari cheklanadi (Sweller, 2019; 34–39). Shu bois metakognitiv nazorat strategiyalari — o'z tushunishini tekshirish, qayta o'qish va xulosalash — samarali tushunishni ta'minlaydi. Emotsional holat ham matnni idrok etish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Ijobiy motivatsiya va ichki qiziqish mavjud bo'lganda e'tibor barqarorligi ortadi va ma'no integratsiyasi tezlashadi. Aksincha, stress yoki tashqi chalg'ituvchi omillar psixologik jarayonlarning uzviyligini buzadi. Demak, matnni tushunish jarayoni kognitiv strategiyalar, psixologik mexanizmlar va psixolingvistik qayta ishlash bosqichlarining o'zaro integratsiyasi asosida amalga oshadi. Yuqoridagi nazariy qarashlar shuni ko'rsatadiki, matnni samarali tushunish uchun nafaqat lingvistik bilim, balki rivojlangan kognitiv strategiyalar va muvofiqlashtirilgan psixologik jarayonlar tizimi zarurdir. Psixolingvistik yondashuv esa mazkur jarayonlarning ichki mexanizmlarini ilmiy asosda izohlash imkonini beradi va ta'lim metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotda matnni tushunishda kognitiv strategiyalar va psixologik jarayonlarning psixolingvistik talqinini aniqlash maqsadida kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot nazariy va empirik bosqichlardan iborat bo'lib, unda

Date: 3rd March-2026

psixolingvistika, kognitiv psixologiya hamda ta'lim nazariyasi doirasidagi ilmiy manbalar qiyosiy tahlil qilindi. Nazariy bosqichda matnni tushunishning konstruktiv-integrativ modeli, ishchi xotira nazariyasi hamda metakognitiv nazorat konsepsiyalariga tayangan holda ilmiy adabiyotlar kontent-tahlil qilindi. Empirik bosqichda tavsifiy va eksperimental metodlardan foydalanildi. Tadqiqotda ishtirokchilar (talabalar guruhi)ga turli murakkablik darajasidagi ilmiy va badiiy matnlar taqdim etildi. Ularning matnni tushunish darajasi quyidagi mezonlar asosida baholandi:

- asosiy g'oyani aniqlash qobiliyati;
- inferensiya hosil qilish darajasi;
- kontekstual bog'lanishlarni tiklash;
- metakognitiv nazorat (o'z tushunishini tekshirish).

Ma'lumotlarni yig'ishda kuzatish, savolnoma va test usullaridan foydalanildi. Ishtirokchilarning kognitiv strategiyalarni qo'llash darajasi maxsus ishlab chiqilgan diagnostik topshiriqlar orqali aniqlandi. Psixologik jarayonlarni baholashda e'tibor barqarorligi, ishchi xotira hajmi va tafakkur tezligi kabi ko'rsatkichlar hisobga olindi. Olingan natijalar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilindi. Statistik qayta ishlashda taqqoslash, foiz ko'rsatkichlari hamda o'rtacha qiymatlar tahlili qo'llanildi. Shuningdek, natijalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun korrelyatsion tahlil elementlaridan foydalanildi. Metodologiya matnni tushunish jarayonida kognitiv strategiyalar va psixologik mexanizmlarning o'zaro integratsiyasini aniqlash hamda ularning samaradorlikka ta'sirini ilmiy asosda baholash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR Tadqiqot natijalari matnni tushunish jarayonida kognitiv strategiyalarni ongli ravishda qo'llash darajasi bilan psixologik jarayonlar samaradorligi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Eksperimental guruh ishtirokchilari orasida oldindan bashorat qilish, asosiy g'oyani aniqlash va inferensiya hosil qilish strategiyalarini faol qo'llagan talabalar matn mazmunini chuqurroq anglaganligi kuzatildi. Ularning javoblari mantiqiy izchillik, semantik aniqlik va kontekstual yaxlitlik bilan ajralib turdi. Nazorat guruhida esa matnni yuzaki qabul qilish va grammatik dekodlash bilan cheklanish holatlari ko'proq uchradi. Korrelyatsion tahlil natijalari ishchi xotira hajmi va matnni tushunish ko'rsatkichi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini aniqladi ($r \approx 0,62$). Bu ko'rsatkich shuni anglatadiki, ishchi xotira resurslari kengroq bo'lgan ishtirokchilar matn mazmunini yaxlit holda integratsiya qilishda muvaffaqiyatliroq bo'lgan. E'tibor barqarorligi past bo'lgan talabalar esa asosiy g'oyani aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelgan. Demak, psixologik jarayonlar — xotira va e'tibor — matnni tushunish samaradorligining muhim prediktorlari hisoblanadi. Metakognitiv nazorat ko'rsatkichlari ham sezilarli farqni namoyon etdi. O'z tushunishini tekshirish, qayta o'qish va xulosa chiqarish strategiyalarini qo'llagan ishtirokchilar yuqori natija ko'rsatdi (o'rtacha 78–85%), bunday strategiyalarni kam qo'llagan guruhda esa ko'rsatkich 60–65% atrofida bo'ldi. Bu esa matnni tushunishda metakognitiv jarayonlar muhim regulativ mexanizm vazifasini bajarishini tasdiqlaydi. Sifat tahlili natijalariga ko'ra, inferensiya hosil qilish qobiliyati yuqori bo'lgan ishtirokchilar matnda bevosita ifodalanmagan ma'nolarni to'g'ri talqin qila olgan. Ular kontekstual bog'lanishlarni mustaqil tiklash va muallif pozitsiyasini

Date: 3rd March-2026

aniqlashda faolroq bo'lgan. Aksincha, faqat lingvistik dekodlashga tayangan talabalar yashirin ma'nolarni aniqlashda qiyinchilikka duch kelgan.

Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatdiki, matnni tushunish samaradorligi kognitiv strategiyalarni ongli ravishda qo'llash hamda psixologik jarayonlarning muvofiqlashtirilgan faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Psixolingvistik talqin nuqtayi nazaridan, matnni anglash — bu perceptiv qabul qilishdan tortib semantik integratsiyagacha bo'lgan bosqichlarda kognitiv va psixologik mexanizmlarning o'zaro integratsiyasi asosida shakllanuvchi murakkab jarayondir.

XULOSA Mazkur tadqiqot natijalari matnni tushunish jarayoni ko'p bosqichli va integrativ xarakterga ega ekanligini ilmiy asosda tasdiqladi. Psixolingvistik yondashuv doirasida matnni anglash faqat lingvistik belgilarni dekodlash emas, balki kognitiv strategiyalar va psixologik jarayonlarning uyg'un faoliyati natijasi ekanligi aniqlandi. Xususan, oldindan bashorat qilish, inferensiya hosil qilish, kontekstual tahlil va metakognitiv nazorat kabi strategiyalar matn mazmunini chuqur va yaxlit idrok etishga xizmat qiladi. Bu jarayonlarda ishchi xotira, e'tibor barqarorligi, tafakkur tezligi hamda semantik integratsiya mexanizmlari asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Empirik natijalar shuni ko'rsatdiki, kognitiv strategiyalarni ongli ravishda qo'llagan ishtirokchilar matnning mantiqiy tuzilmasini aniqlash, yashirin ma'nolarni ochish va muallif pozitsiyasini to'g'ri talqin qilishda yuqori natijalarga erishgan. Aksincha, psixologik jarayonlar yetarli darajada faollashmagan yoki metakognitiv nazorat shakllanmagan holatlarda matnni yuzaki tushunish kuzatilgan. Demak, matnni samarali anglash kognitiv resurslar bilan bir qatorda ularni boshqarish va muvofiqlashtirish qobiliyatiga ham bog'liqdir.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, u matnni tushunish jarayonini psixolingvistik talqin asosida kompleks yoritadi hamda kognitiv va psixologik mexanizmlarning integratsion modelini taklif etadi. Amaliy jihatdan esa, natijalar ta'lim jarayonida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish, funksional savodxonlikni oshirish va matn bilan ishlash metodikasini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin. Kelgusida mazkur yo'nalishda neyropsixologik ko'rsatkichlar va raqamli o'qish muhiti omillarini ham qamrab olgan tadqiqotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kintsch, W. (1998). Comprehension: A Paradigm for Cognition. Cambridge: Cambridge University Press. walter.kintsch@colorado.edu
2. Beck, I. L. (2017). Robust Comprehension Instruction with Questioning the Author. New York: Guilford Press.
3. Clark, H. H. (1996). Using Language. Cambridge: Cambridge University Press. web.stanford.edu
4. Baddeley, A. D. (2003). "Working Memory and Language: An Overview". Journal of Communication Disorders, 36(3), 189–208. alan.baddeley@bristol.ac.uk
5. Sweller, J. (2019). Cognitive Load Theory and Educational Research. New York: Routledge.

Date: 3rd March-2026

6. Baddeley, A. D. & Hitch, G. (1974). "Working Memory". Psychology Journal (klassik maqola). alan.baddeley@bristol.ac.uk
7. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2020). Teaching and Researching Reading. London: Routledge.
8. Xotamovna, M. F. (2025). KOGNITIV-SEMANTIK TAHLILNING NAZARIY ASOSLARI. SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 8(1), 188-190.
9. MURATKHODJAEVA, F. (2025). INSON RUHIYATINI IFODALOVCHI MELIORATIV EMOTSIYALARNING SEMANTIK KO 'LAMI. «ACTA NUUz», 1(1.2. 1), 280-281.
10. Gulamjanova, K. (2025). METHODOLOGICAL TERMINOLOGY AS AN ASPECT OF PREPARATION FOR SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL WORK. *MASTERS*, 3(5), 230-233.
11. Komila, G. (2025). Developing speaking skills: An integrated approach based on cognitive and linguistic competencies. *American Journal of Education and Learning*, 3(3), 1027-1031.
12. Muratkhodjaeva, F. H. (2025). PHENOMENOLOGY OF THE HUMAN PSYCHE AND LINGUISTIC MEANS OF ITS EXPRESSION. *IMRAS*, 8(4), 151-156.
13. Muratkhodjaeva, F. H. (2025). THE RELATIONSHIP OF COGNITIVE LINGUISTICS WITH OTHER DISCIPLINES: COGNITIVE PSYCHOLOGY. *AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING*, 3(4), 912-917.
14. Xotamovna, M. F. (2025). MADANIYATLARARO KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYADA TARJIMANING MUHIM AHAMIYATI. SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 8(1), 183-187.

